

Na kraju jedna jedna pravica. One interesije dobivene su na literaturu, snagom koje posmatraju javnost i na raznim mjestima raznih partija i raznih manjina. Kao one interesije, one mogu mjestom biti jednostrane i jednostrano dokumentovane. Pisani njih objavljuje s izvjerom da će i o njima razmisljati o ovim nacijama na i diskusiju.

J. Dediđer.

И. И. Ткалац

о Босанцима и Херцеговцима.

«Дневи се и године поткрађују, тело изпсмаже, а душа би јоште нешто хотела», писао је Досатеј из Београда пред своју смрт 9. марта 1811. На ову мисао напега првог просветитеља после Св. Саве опомињао ме је често Игњатијевић Ткалац, како приликом других разговора с њиме, тако и писмима својим. Он се упокојио у Риму на наш Бадњи дан прошле године у осамдесет осмој години живота, и том сирћу изгубило је Српско-Хрватско име једвога од својих најотменитјих синова. Ткалчева душа је заста, до последњег била «јоште нешто хотела». То нешто, била је слобода Југославетства, коме је стожер он гледао од најкада у Српском народу. Кад се проучи живот и рад Ткалчев у свима појединостима, и кад се при томе проучавању узму у обзир све прилике у којима је он живео и с којима је имао да се бори, онда ће се на њега с правом маћи применити познати стих из *Горског Вијетца*:

«У ове се горе нигда није
Оваквога младоста дизало».

На другом месту ја покушавам дати, под приим утисцима жалости, што вернију слику овога нашег заједничког великана, који је за данашње поколење већ одавно био мрт.

«Na reč »živ sahranjen«. Ovom prilikom biće dovoljno da ispitajem, kako je i šta mi mislio o Bosancima i Hercegovcima. Kako ih među ovima može biti, koji o њему ништа не знају, то ћу овде извести за њих оно, што је рекао најмеродавнији међу нашим научницима и књижевницима, г. Стојан Новаковић, председник Српске Краљевске Академије, на њеном овогодишњем свечаном скупу 22 фебруара: »У прошлој је години оставио овај свет и вредни и многозаслуживи публициста Имро Игњатијевић Ткалиц. Он се и изврским публицистичким пером и са сјајном предуготовном спремом целог века свога борио разним пачинима за права словенских народа у Аустроугарској, у времену када је то било много теже но данас. И Србију је, као независну младу словенску државу свога племена, увек љубио, служећи јој, кад је год затребао, својим пером и својим живим симпатијама.«

* * *

По првом ђачком излету у Боспу, кад му је једва било десет година, он већ утврђује програм свога делања у будућности. »Док смо тако, под јасним сунчевим зрацима, јахали кроз ову напуштену земљу, завеговао сам се, да ћу се као човек борити за ослобођење раје испод турског јарма. Наравно да писам знао, како ћу ту борбу извести; али је моја одлука била поуздана, и кад сам стао на снагу, изводио сам је, бар с пером у руци, колико сам год могао.« Доцније је, као већ одрастао гимназијалац, ишао опет у Боспу, са својим побратимом Максом Прицом, сином тадашњег кореничког прете у њачком граничарском пуку. Били су о школском распусту у гостима код протиног пријатеља Мехмед-Бега Бишчевића у Бишћу, с нарочитом жељом да још боље проуче Боспу и народ у њој. У оба маха путовање је било скопчано с великим тешкоћама, али се млади Имро на њих вије освртао ни тада као ни потоада у животу свом. Пред повратак у Корениће Имро и Макс су се побратимиле и

sa starijim Mehmed-Begovim sinom, i kako je Hibro bio katolik, Makso pravoslavac, a mlada beg Baširović muhamedžanin, oni su već tada, mlada i nesvesno dali izraz ovim uzvišenim stihu iz narodne pesme:

»Брат је оно, које вере био.«

Детињство и младост своју описао је Ткалац у својем класичном делу *Jugenderinnerungen aus Kroatien, Leipzig (Otto Wigand) 1894*. Што више ово извесно дело читам, тим већма ми се намеће питање: Чему пре, пемару или незнању нашем, има се приписати, да оно већ одавно није преведено код нас, и издано како латиницом тако и ћирилицом? Али што до сад није учињено, то ће се морати учинити ускоро, и учиниће се, ја у то не сумњам. И у овом погледу ће ново поколење бити боље од нашега. А кад се то учини, онда ће се видети, како се овај самоникли дух развијао, и како је тек на основу дугога читања и проучавања од космополита постао ватреним патриотом.

Своје погледе о становништву Босне и Херцеговине и о његовој народности, Ткалац је изнео као већ зрео човек, у спису *»Das Serbische Volk in seiner Bedeutung für die orientalische Frage und für die europäische Civilisation — Eine Denkschrift — Leipzig (Gustav Mayer) 1853. 8-64*. Ту он (стр. 7—8) пише најпре:

»Од тимочких обала на западној граници Бугарске па до источног прибрежја Јадранског; од Дунава па дубоко до у арбанашке планине живи Српски народ, у политички и војнички најважнијим покрајинама Европске Турске-Србији, Босни, Херцеговини и великом делу Албаније — као и у Црној Гори, и са три стране је окружен сродним словенским племенима. С Бугарима на Истоку, чија се обиталишта приближују Цариграду на неколико миља; с аустријским Србима и Хрватима на северу и западу, Српско племе је самах

природом позвало да поставе средерадном тачком Југословенства. Ономе природноме позиву придружују се као изданац ваншега реда оштро и јасно изражене народне особине с прва живом свешћу, чија бујна снага упија у се све средње елементе, с којима дође у додир, не губећи при том ништа од својега обележја... Српски језик ј. данас (1854) у ствари приликом језик Југословена, а кад би у овим земљама било довољно школа, могао би се с доста поузданости предвидети тренутак у коме би српски постао народни језик свих Југословена.»

О Босанцима и Херцеговцима понаособ говори Твазан оширно на стр. 25—36 ове своје књиге. Ево најважнијих ставов» из тог његовог излагања, које овде износимо у верном преводу без икаквог објашњавања.

* * *

»Сад нам још остаје, да објаснимо данашње политичке прилике у Османској царевини. Ове су потпуно различите у главним покрајинама Србији и Босни (с Херцеговином и Горњом Арбаџијом или Старом Србијом)... Као некадашње круновине Угарске, Босна и Херцеговина су биле у разним односима са Западом, чије су прве последице биле у продирању у њих феудализма и католицизма. Оба ова елемента били су од јаког утицаја на нове политичке прилике по турском завојевању оних земаља. У колико је на једној страни феудализам повлачио за собом потпуну промену у друштвеном уређењу, пошто је већина народна постала потчињена мањини, у толико је на другој страни католичанство, нарочито гоњеном Богумила (одв. Патарена) било узрок несавладљивим верским метежима, који су довели до тога, да је богумилско племство дозвољавало Турке у земљу у тежњи да се њиховом помоћу ослободи католичкога гоњења, чиме се објашњује да су они после једне једине битке постали господари бивш земаља, пошто су Србију били покорили већ пре седамдесет и пет година.

»Политичке прилике, које су се почеле стварати почетком турске владавине, имају свој корен у старим земљинству. Племство је знало своја феудална права и своје земље примањем Ислама, те је и под новом владавином остало господарећи staleж. Ирак је остао чврст у одржању вера прадедовске, и као је у најстрашније политичко и верско ратство. Само је један део татарина и католика пошао за примером племства и примио турбан. Властeosка систем је остао у пуној снази, једино му је назив измењен: велика и мала босанска властела чији су чинови били »membra sacrae corporae«, постала је беговица и спахијама; од старих кнежевина постали су пашалуци, беглуди и спахилуци; »misera contribuens plebs« постао је »рајом«, што такође значи потчињени staleж. Ова управа земљом остала је у рукама домаће власти: пашалуци, беглуди и спахилуци били су последни; Порта је именovala једино земаљског поглавара, везира, чија је власт племићеском организацијом била међутим у толикој мери ограничена, да Порта није могла признати никакав утицај на унутрашње односе у покрајини. У истина је Босна била једна властeosка република, и племство је сачувало у себи квасац, који је уништио хришћанску босанску државу, и који је убрзао и опадање Турске, владавине непрестаним трвењем са Портом. — У Стамбулу је Босна увек сматрана као врло богат везирдук, па су се за њено везирство многи отимали. За ово је међутим знала добро и босанска властела, те је према томе удешавала и своју тактику, која је била и врло проста и врло поуздана. Чим би нови везир стигао у земљу, гледала је она да се њиме обезбеди обдарујући га богато, — при чему је по старинском обичају раја давала новац — и дајући му на знање, да је у његовом интересу, да у овему понушта племству и да Порту служи хрђаво. Ова наглашавања су ретко кад била узалудна: ако везир међутим не би добио довољно злата, онда му је обично средство да до овога дође било, да се

novacima kao da hoće da izmiri zavovesti Portine. Ove zavovesti odnose se na ponajviše na poroc i na davanje vojnika, dve stvari koje su bile uvek svakom bosanskom begu, i koje je samo pomisao na njih izazivalo bunu plemstva. U takvim prilicima veziru nije ostajalo drugo, vec da poisti na pobunjenike. Pre nego bi ih potucio, ulazio bi s njima u pregovore, od kojeg neohoda je zaviscelo: da li hoće on da potuce pobunjenike, ili hoće pustiti da oni nega nadbiju. U poslednjem slucaju on je javlao Divan-u, da nije u stanju iziti na kraj sa slabim silama s kojima je raspolagao, te je molio za pojačanja u vojsci i u novcu. Čim bi takova potkrepljena stigla, otpočinati bi ponovo pregovori s pobunjenicima. Ako bi neohod ovih bio uspešan, onda bi vezir znao stvari tako udesiti, da potkrepljenja budu razbijena pri samom ulasku u zemlju. Ali je ovo najčestiji bio znak za opozivanje vezira, pri čemu se on za svoje „dobre usluge“ još jednom, dakle po četvrti put, naplaćivao dukatima i talgirima, i tako je s tovarima blaga sa zadovoljstvom odlazio iz zemlje, koja mu, bar u tom trenutku, nije mogla više ništa dati. — Ovo je povest većine bosanskih vezira do predposlednjega, i na ovom otimčarskom sistemu osniva se Portina vladavina nad Bosnom. U Stambul-u ovaj sistem nije bio nikome zazoran, no što je u poslednjoj liniji sav njegov teret padao na rađu. Ova je plaćala sve dažbine, koje su se u Bosni iziskivale; rađa je morala da dađe novac za vezira, ona je imala da hrani i izdržava sułtanovu vojsku, sve pak u ime vlastele, u ime „berategija“, koji su zađravali za sebe prava, prenoseći dužnosti i terete na rađu.

I prva brigga plemstva bila je u tome, da ono stane odrići nepromenim. Bosanske srazije bili su i suviše dobre razurcije, a da ne uvide, da je formatna Portina vladavina za njih bila neophodno potrebna, da bi se plemstvo moglo održati nad triput jačim hrišćanskim pod-

licima, a u ovom stanju se nalazi u prirodno objektivno
 pojavu, da ni jednom od mnogobrojnih bosanskih ustavnih
 podataka tačno nije bila u oslobađanju od ovog vrhovnog
 gospodarstva. U Stambulu se nije priznala nikakva veća
 važnost trgovini a između neštra i bosanske vlastele; ova
 Partija nisu pogledala oglasna zbog unutarnjih odnosa u
 Bosni, te se ova nije mnogo ni trudala da suzbija ove
 ustapke, na koje se već bili navikli kao na normalno stanje
 u tim pokrajinama. Oablićnije pokrete u Bosni priznawali
 su tek tako zvanu reformni pokretaji, kao što su bili
 giclavski hatinšerije i увођење Таузимата, и то е тога што
 су они задржали у повластице бератлија и што су прећали
 турска верска осећања. Не подлежи никаквој сумњи, да је
 старотурска страпца у Стамбулу имала свога удела у на-
 следњем босанском устанку, те је Порта имала основни раз-
 лог да његово угрупивање повери своје најбољем војсковођи,
 Омер-Паши. И побуњеници су подлегли пре дипломатском
 пего војничком оружју. Омер-Паша, који је као Србима добро
 познавао положај и жеље српске раје у Босни, учинио је све
 што је требало да ову одржи у миру, а ово му је тим
 лакше пошло за руком, што раја није имала симпатија ни
 за једну од завађених страна. Али кад је устак угушан,
 престали су и сви досадашњи обзирн према раји, јер је
 сад требало савладаног противника умирити, што се могло
 учинити само попуштањем и прећутним одобравањем њего-
 вих повластица над рајом и излива његове мржње над њом.
 Ипак је наук овога устанка остао у закључку, да се турска
 владавина над Босном условљава пасивношћу хришћанске раје.

»Становништво Босне и Херцеговине, кога ће бити преко
 милион и по, све је српско, осим можда 20.000 Османлија,
 и разликује се једино по вери. Према, и ако приближном,
 ипак врло вероватном рачунању, од тога становништва до-
 лази 450 000 на мухамеданце, 60.000 на католике; све остало
 становништво је православно..... Босански Турци, или та-

ne je muhamedanska. Srbi predstavljaju jednu narocitu najavu u Slavenskoj. Odlazim od krhkih svetova i praznina. Nema ih oni su sa ucinjim redom koji gospodari u Bosni i izrazitani su s Osmanlijaama; oni su ovom volozaju zrtvovali sva predanja svoga plemena, svoju narodnost, svoju ceru i svoje obicaje, to predstavljaju sa svim osobiti element u Osmanlijskoj carovini; pri svom ovom preruivanju na njima je ostalo znak mnogo od paradne i veroke srpske isklucivosti. Otpadnistvo njihovo od narodne crkve bilo je u peto vreme raskidanje sa srpskom narodnoscu, to im nije ostajalo drugo nego da gledaju da se potpuno pretoze u osmanlije. Ali je ovo bilo svezano s nemalim tesnacima. Nemuhameđerli Srbi zadobili su promenom vere sva prava, koja Koran priznaje muslimaninu, i zadržali su materijalne povlastice koje su dotle imali, a ove su im zajamcile trajanje položaja, koji ih je učinio isključivim gospodarima zemlje. Osmanlije su im zavidele na ovim povlasticama, a kako je Porta ovima na svakom koraku povlađivala, bosanska vlastela ih je smrtno omrzla. Ugarsko-bosansko plemstvo polagalo je neprestano na svoje sjajno poroklo, te je dossebene Osmanlije preziralo kao plebejske avanturiste pune istocnjachkog ponosa; Osmanlije su se smatrale već po tome bolima od bosanskih Turaka, što su oni bili jučerashnji muslimani. U takvim prilikaama se na stananje obeju rasa nije moglo misliti, i oni su jedni za druge ostali još i danas tuđinici u istoj meri u kojoj su bili prvih dana. Ali pošto su obe strane imale razlog da svoju uzajamnu mržnju kriju od rađe, morali su se privikivati na uzajamnu trpšljivost.

„Prazna i malo pesnička, muhamedanska vera nije mogla zadovoljiti slovensku dušu; na Koranov pollet moglo se tmaćanje navijati, što se on nije mogao dovesti u sklad s prvobitnim prirodnam pravcem srpske uobrazibe. Takva vera nije mogla da prozime biće Srbičovo. Ali pošto je

poturčevanini položaju, zahtevao, da se bar privremeno pred-
stavljaju kao da se u ovoj stvari pristupilo sa svim obzirima, i
i da se u isto vreme, i da se u ovoj stvari pristupilo sa svim obzirima,
i da se u isto vreme, i da se u ovoj stvari pristupilo sa svim obzirima,
te su u mesto koje
likovani fanatizmom, lako iskazivani na bespravnoj i po-
zitivnoj raji...

»U ovakvim prilikaма раја је једини културни елемент
у Босни. Већ на овим њених господара може се извести
слика њеног положаја. И најближе излагање овога поло-
жаја изгледало би претерано свакме, ко лично није уочио
с турским елементом у Босни. Ник нам се допусти навести
овде, да жалосна судбина хришћанске раје не изазива ни-
какво суучење у Европи, да чак европски либерализам
сматра утешним, да његов стамбулски савезник држи један
словенски народ под јармом, докле се нижу романи и жалбе
у корист прљавих робова у Америци, чији господари стоје
неоспорно на вишем ступњу уљубљености од Турака. Ако
хоће да се одржи фикција о хришћанској држави и о сја-
стему хришћанских држава, онда нека се не износи за оправ-
дање овога не тврди: да само онај народ заслужује слободу
који ову извођује с мачем у руци, а да према томе народ
који као српска раја у Босни трпи своје ропство, пред-
ставља потпуно индиферентни елемент у државном животу,
те му оскудева сваки озбиљнији значај. Прво је са гледишта
хришћанске државе бесмислица, друго неправда: јер су Срби
у кнежевини Србији, која су још пре пола столећа била
раја, као што је босанска да нас, доказали својим ослобође-
њем, не само да српски елемент у Турској није ни у ко-
лико индиферентан, већ да је на против од великога значаја,
који се може проценити само уз тачно познавање прилика
у тој земљи.

»Босанска се раја не сме никад посматрати усамљена
и одвојена од своје племenske браће; она се мора увек уни-
мати као један део Српског Народа и у вези с њим. На-